

13. Немченко В. Н. Словообразовательная структура имен прилагательных в современном русском языке. — Горький: Изд-во ГГУ, 1973. — 139 с.
14. Пінчук О. Ф. Словотвірна структура віддіслівних іменників сучасної української літературної мови // Морфологічна будова сучасної української мови. — К.: Наук. думка, 1975. — С. 35–82.
15. Українська мова: Енциклопедія. — К.: Укр. енциклопедія, 2000. — 750 с.
16. Улуханов И. С. Виды формально-семантической мотивации слов и проблемы описания словообразовательной семантики // Уч. зап. Пермского гос. ун-та им. А. М. Горького: Вопросы грамматики. — Пермь, 1972. — № 243. — С. 72–79.
17. Черепанов М. В. К понятию динамического аспекта синхронного словообразования // Материалы республиканской науч. конференции. — Самарканд, 1972. — С. 47–48.
18. Dokulil M. Tvoření slov v češtině. 1. Teorie odvozování slov. — Praha, 1962.

УДК 415.412+8.08

С. В. Форманова

СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНКЕКТИВИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Форманова С. В. Стилiстичнi особливостi iнкективи в українській мові. У статті розглянуто стилістичні особливості інкективи, проаналізовано інкективний простір “Листа Запорозьких козаків турецькому Султану” та визначено місце інкективи в сучасній українській мові.
Ключові слова: інкектива, стилістичний потенціал, художній текст, емоції.

Форманова С. В. Стилистические особенности iнкективы в украинском языке. В статье рассмотрены стилистические особенности iнкектив, проанализировано iнкективное пространство “Листа Запорозьких козаків турецькому Султану” и определено место iнкективы в современном украинском языке.
Ключевые слова: iнкектива, стилистический потенциал, художественный текст, эмоции.

Formanova S. V. Stylistical peculiarities of iнкective in Ukrainian language. In the article, the stylistic peculiarities of iнкectives are researched, the iнкective space of “Zaporizhzhya Cossacks’ Letter to the Turkish Sultan” is analyzed, and the place of iнкective in the modern Ukrainian language is defined.
Key words: iнкective, stylistical potential, art text, emotions.

Протягом останніх десятиліть дедалі інтенсивніше розвивається лексикологія української мови, серед основних причин цього явища можна назвати певне тяжіння української спільноти до інтеграції. Проте, незважаючи на це, малодослідженими залишаються певні сторони лексики, так, зокрема однією з таких є інкектива.

Незаперечним є той факт, що практично в кожній мові, як в усному, так і в писемному мовленні, існує значна кількість лексем, які передають емоційний стан людини, ставлення суб’єкта до адресата чи до об’єкта. Вони можуть передавати як позитивні емоції, такі як любов, кохання, ніжність, здивування, так і негативні, як, скажімо, ненависть, відразу, презирство та ін. Як доводить практика, питання інкективності тексту зумовлено наявністю в ньому інкектив.

У сучасній україністиці тема інкектив майже не досліджена. Побіжно торкалися цієї проблеми В. Шевчук (1993), Ю. Мушкетик (1997), Д. Синяк (1998), Я. Радевич-Винницький (2000, 2001), Л. Ставицька (2003, 2005, 2008), О. Курська (2004), Г. Завражина (2006), С. Форманова (2006, 2007, 2008, 2009, 2010, 2011, 2012).

Метою статті є дослідження стилістичних особливостей інкективи в українській мові. Мета зумовила розв’язання таких завдань: 1) схарактеризувати інкективи в українській мові; 2) дослідити стилістичний потенціал інкектив у “Листі Запорозьких козаків турецькому Султану”; 3) окреслити межі подальших досліджень.

Лексичні засоби добирають залежно від мети висловлювання, характеру висловлювання, від того, кому воно адресовано. Отже, кожна ситуація вимагає відповідного лексичного наповнення та стилістичних засобів. Оскільки метою інкективи є змусити опонента відчувати всю безодню своєї нікчемності, інкективне значення продукується як результат своєрідного негативного низького творчого процесу, який відбувається через бажання адресанта відтворити сполучуваність слів, фразем, речень, які суперечать стилістичним нормам. Цей процес не є стандартним. У такий спосіб адресант відгороджується від реалій дійсності, оскільки вони є нестандартними, суперечливими. В основі інкективи лежить груба негативна номінація, яка є образливою для адресата, що, на думку Г. Скляревської, досягається основним антропоцентричним напрямом переносу: з предмета або тварини на людину [4: 81–102]. Подібні найменування з низькою презирливою оцінкою людини співвідносяться з образами тварин, що традиційно сприймається негативно, як-от: *собаки (лягавий, пес, сука)* або інших неприємних істот (*жаба, тарган, свиня, кобель*). У такий спосіб від-

бувається знижене негативне порівняння в грубій, іноді символічній формі (*мусор, цегла, дрин*). Таким чином, актуалізуються семантичні ознаки, що знижують особистість суб'єкта такими порівняннями. Відбір подібних номінацій з метою порівняння створює експресивну образність, яка містить потенціал впливу на слухача за рахунок ціннічної характеристики об'єкта, що містить вишукану негативну оцінку.

За допомогою відповідних мовних засобів і прийомів можна закласти в підсвідомість людини особливу інформацію, яка може стати частиною її психічної сутності. Але незаперечним є той факт, що слово з усіх мовних засобів має найбільший вплив на адресата.

Стилістичні особливості вживання інвектив є одним із найцікавіших питань сучасної лексикології. Причиною зрушення нейтрального мовлення до розмовного, просторічного і навіть інвективного вбачаємо у ставленні до поняття “мовна норма” у сучасному суспільстві. Річ у тому, що стилістичне використання слів відрізняється від мовленнєвої норми тим, що припускає взаємодію різних прошарків лексики з метою досягнення виразності, емоційності, експресивності. Дослідження стилістичного узусу тексту через категорію узуально-стильового комплексу дозволяє з'ясувати причини створення інвективних текстів.

Отже, узуально-стильовий комплекс як механізм мовного вживання складається з кількох елементів: стилістичний засіб, стилістичне значення, стилістичний прийом, стилістичне завдання/ефект, які взаємопов'язані і демонструють механізм використання мови в мовленні, що породжує стилістичне значення. Мовні засоби, які в процесі використання набули стилістичного значення, стають стилістичними засобами, виконуючи роль смислового і конструктивного центру стилістичного прийому, який організовує стилістично значуще висловлювання, що має відповідне експресивне завдання.

Слід зауважити, що категорія стилістичного узусу містить протиставлення внутрішньомовного і загальномовного, які співвідносяться між собою як стилістичне значення і стилістичне (експресивне) завдання. Це зумовлено тим, що в природі узуально-стильового комплексу містяться всі негативні й позитивні тенденції формування стилістичного узусу, які залежно від умов і мети спілкування або при створенні будь-якого тексту розкриваються в тому чи тому напрямку. Зауважимо також, що носії мови тонко відчують межу інвективності висловлювання і відповідно без зусиль визначають суспільно припустимі, стилістично унормовані та ненормативні лексеми.

У мовознавчій науці прийнято розрізняти реєстри (стилі): високий, середній та низький. Інколи в мовознавчій літературі трапляється сплутування понять “інвектива” та “некодифікована лексика”, зазначимо, що до інвективи відносять: 1) нецензурні слова та їх похідні; 2) гробіанізми — грубі, брутальні назви тих предметів та явищ, які в суспільстві слід або не називати зовсім і всіляко їх уникати, або ж замінити описовими виразами, які певною мірою їх облагороджують (евфемізми). Слід зауважити, що евфемізми піддаються девальвації і нерідко втрачають свою “завищену” роль, перетворюючись у напів-, а то й зовсім непристойні слова; 3) вульгаризми, куди входить і лайлива лексика з недиференційованою ознакою осуду.

В. Жельвіс зазначає, що інвективна лексика перш за все пов'язана з фізіологією людини й змінюється дуже рідко. “Ніхто не знає, скільки століть існує російський мат, абсолютно точно відомо, що 16–17 ст. він існував у тому самому вигляді, в якому існує зараз” [2: 14]. Л. Ставицька розмежовує поняття “жаргон” і “інвектива”: “серед жаргонізмів переважають негативні знижені номінації; така емоційно-оцінна домінанта автоматично екстраполюється на лайку. Звичайно, лайка, інвективне слововживання має стосунок до поняття жаргону, адже вокабуляр інвективи та жаргону можуть частково збігатися (у КЖ — *блядь буду*, у МС — *блін, мудак* та ін.). Але функції цих мовних страт збігаються не повністю. Якщо основна мета жаргонів — відособлення певної соціальної групи від решти, то для інвективи це всього лише функція. Скажімо, прийнято говорити про інвективу як про встановлення корпоративного духу між комунікантами (“соціальне лихослів'я”)...” [5: 37].

“Інвектива — це образливе слово, лайка, словесний випад. Інвективна лексика (грубі, вульгарні слова) і фраземіка (грубі, вульгарні вислови) є в усіх мовах, очевидно, за винятком штучних. Ці одиниці потрібні мовцям у стані афекту (з лат. — “настрій, хвилювання, пристрасть”) — короткочасного сильного переживання: гніву, люті, відчаю, раптової бурхливої радості тощо, коли в критичних умовах людина неспроможна знайти вихід із ситуації” [3: 177].

Через інвективу як в усному, так і в писемному мовленні передається вся гама почуттів і переживань. Це явище великого масштабу і називають його *ненормативною, некодифікованою, табуйованою, лайливою, обценною лексикою*, а в просторіччі — *матірною лайкою*.

Систематизувавши і узагальнивши літературознавчі і лінгвістичні дефініції терміна “інвектива”, пропонуємо робоче визначення понят-

тя, яким послуговуватимемося у нашому дослідженні. Ми трактуємо інвективу як вербально виражене ставлення адресанта до адресата, яке має на меті різке звинувачення, осуд з метою образити, принизити і зганьбити опонента в якомога різкій, грубій та цинічній формі та дискредитувати його (позаяк інвектива порушує норми моралі у суспільстві), що дозволяє образити честь і гідність особи [7 : 25–26]. Оскільки першим і основним завданням будь-якої інвективи є завдання переконання опонента (слухачів) у правдивості звинувачень, то розглянемо приклад низького стилю, що охоплює найнижчий шар слів, які за етико-естетичними принципами вважаються непристойними, неприпустимими, забороненими.

Вважаємо, що поняття пристойності/непристойності, частіше за все асоційовані із сексом та відправами природних потреб, не може мати жорстких меж. Людина як біологічна істота пов'язана із сексом та відправами природних потреб. Така фізіологія, без якої її існування неможливе, певним чином відображена в мові. У зв'язку з етико-естетичними принципами встановилась заборона на застосування того, що вважається непристойним. Непристойна лексика є в кожній мові, і українська мова не є винятком. Одним з прикладів вживання інвективи знаходимо у відомому "Листі Запорозьких козаків турецькому Султану", написання якого відобразив у своїй знаменитій картині Ілля Рєпін. Текст написаний від 1-ої особи, яка співвідноситься з реальним автором і має адресата 2-гу особу, яка співвідноситься з реальним співбесідником:

Ти, султан, чорт турецький, і проклятого чорта брат і товариш, самого Люцєперя секретарь. Якій ти в чорта льцарь, коли голою сракою ежака не вбьєшь. Чорт высирає, а твое військо пожирає. Не будєшь ты, сукін ты сыну, сынів християнських під собою мати, твоего війська мы не боїмось, землею і водою будем биться з тобою, распроеб твою мать. Вавилонський ты кухарь, Макидонський колесник, Иерусалимський бравирник, Александрійський козолуп, Великого и Малого Египта свинарь, Армянська злодиюка, Татарський сагайдак, Каменецкий кат, у всего світу і підсвіту блазєнь, самого гаспида внук и нашего хуя крюк. Свиная ты морда, кобыляча срака, різницька собака, нехрещений лоб, мать твою вьєб. От так тобі запорожці висказали, плюгавче. Не будєшь ти і свиней християнських пасти. Тепєрь кончаємо, бо числа не знаємо і калєндаря не маємо, місяц у небі, год у книзя, а день такий у нас, якій і у Вас, за це поцелуй в сраку нас!

Підписали: Кошевой атаман Иван Сирко зо всім кошем Запорожським.

Наведений текст цілком можна розцінювати як інвективний, оскільки у ньому лексеми емоційно забарвлені, що передають допелтність, український народний гумор і повна зневага до свого сильного ворога — турецького султана відображають їхній емоційний стан, викликаний думкою про об'єкт висловлювання, тобто емоційну оцінку турецького султана. Це була відповідь на ультимативний лист турецького султана Мухамеда IV, з яким він звернувся до козаків після вчиненого ними 1675 р. набігу на Кримське ханство. Султан намагався приголомшити запорожців своїми численними титулами і у відповідь отримав козацький саркастичний коментар до них. Стрижем листа є слова "Не будєшь ты, сукін ты сыну, сынів християнських під собою мати", але гумористичне обрамлення листа викликало гомеричний сміх не лише в українців протягом віків. Не випадково саме цей історичний сюжет надихнув Іллю Рєпіна на світовий шедевр. Емоційна оцінка має яскраво виражену зневажливо-знижену конотацію, оскільки вона створюється стилістично забарвленими мовними засобами. У цьому контексті українські інвективи пов'язані з відправленням природних функцій організму, статевими органами чи функціями організму. Зосередження уваги на неприємних й огидних висловлюваннях має на меті завдати якнайбільшої образи опоненту. Центральним і найбільш уживаним є слово "срака", яке має усталену традицію, а також запозичення "хуй", "їбати", що відрізняються чітко вираженим сексуальним підтекстом. Інвектива "хрін" є лайливою, презирливою, зневажливою, вульгарною, просторічною й уживається для вираження байдужості до особистості. Вживаються й емоційно-оцінні висловлювання "Вавилонський кухар (нездарний куховар), Макидонський колесник (базикало), Иерусалимський бравирник (хвалько), Александрійський козолуп (кастрований цап), Великого и Малого Египта свинарь (пастух свиней), Армянська злодиюка (злочинець), Татарський сагайдак (стєпова тварина), Каменецкий кат", "блазєнь", "самого гаспида внук (онук самого чорта)", "свиная морда, кобыляча срака, різницька собака (нес, що кусаєтьсєя), нехрещений лоб (невіруючий)", "плюгавче (плюгавий, нікчемний)". Отже, зазначені мовні одиниці, будучи стилістично забарвленими, справляють враження образи, оскільки несуть суб'єктивно-оцінний характер.

Наведений "Лист..." є інвективою, оскільки:

— написаний від 1-ої особи, яка формально виражена: Кошевой атаман Иван Сирко зо всім кошем Запорожським;

– має адресата, структурно вираженого через займенник “ти” — турського султана Мухамеда IV;
– характеризується підвищеною емоційністю, яка виражається стилістично та семантично.

“Лист...” відрізняється гнівними висловленнями, безпощадною ненавистю, високим емоційним напруженням, що підтверджується характерними ознаками інвективи — емоційністю, різким викриванням, що здійснюється з метою сильніше вразити адресата, суб’єктивними відношеннями “я — ти”.

Стилістика художнього та епістолярного мовлення завжди привертає увагу з боку дослідників, оскільки сприяє розвитку творчого слова, збагачує індивідуальну своєрідність автора і свідчить про його ставлення до мови. Ігнорування цих властивостей спотворює уявлення про мову, перешкоджає правильному розумінню її складної структури. Стилістичні можливості художнього та епістолярного мовлення активно розвиваються і поширюються, часто переростають в яскраві стилістичні вислови, крилаті формули. Як зазначав В. В. Виноградов, словесний образ буває різної будови, але завжди естетично організовується структурними елементами стилю [1 : 119]. Комплекс слів і словосполучень, які виступають у контексті носіями певного мікрообразу, можуть бути наділені одним сенсом, створюючи нові асоціативні уявлення.

Як засвідчує наведене, інвектива має викривальний характер, відрізняється гнівністю і гостротою. Інвективні елементи в структурі художніх та епістолярних текстів не завжди бувають стилістично виправдані. Але некодифіковане слово аж ніяк не можна вважати меншшовартісним, оскільки воно у певному контексті відображає ту картину світу, те народне світобачення, яке пов’язане глибокою єдністю локальних, національних і загальнолюдських проблем. Лексична парадигма інвективного слова містить у собі величезний творчий потенціал.

У результаті дослідження ми дійшли таких висновків: 1) інвективу використовують на позначення різних аспектів людської діяльності, як-от: зовнішність, риси характеру, поведінка, звички, стан здоров’я, інтелект, емоційний стан, вік, рівень виховання, досвід, моральні якості, расова приналежність, соціальний статус, походження, професія або рід занять, релігійність, партійність, матеріальний стан тощо; 2) українська мова виробила цілий арсенал інвективних засобів, які несуть у своїй семантиці оцінну номінацію, а відтак і образ

опонента. Лексикографічні джерела позначають такі висловлювання: “вульгарне”, “жаргонне”, “жаргонізована розмовна мова”, “згрубіле”, “згрубіло-вульгарне”, “згрубіло-просторічне”, “зневажливе”, “лайливе”, “несхвальне”, “обсценне”, “презирливе”, що вказує на нецензурний характер висловлювання. Крім того, такі висловлювання вказують на функціональну характеристику лексеми та на комунікативну мету мовця, а саме: образити адресата; 3) у семантичних мотиваціях інвективи відбилися закорінені у мовній свідомості опозиції “добре/погано”, що асоціюється з моральним тиском на людину, який можна порівняти з фізичною агресією; 4) у художньому та епістолярному мовленні вживання інвективи здійснюється з метою відбити реальні події, наділити персонажів рисами характеру реальної людини, поєднати події з реальністю, що створює “карнавальну атмосферу знищення будь-яких морально-етичних обмежень і репресивних загат” [6: 37]; 5) стилістичне оформлення інвективи має певні особливості соціального варіювання; інвективи наділені експресією і характерні для певного соціального прошарку; 6) стилістика інвективи відзначається непередбачуваністю, несподіваністю, новизною семантичних значень, нерідко епатажністю, звинувальністю, образливістю.

Перспективу дослідження вбачаємо в аналізі тестів давніх українських пам’яток, Сороміцьких пісень, що дасть можливість встановити етимологію української інвективи.

1. Виноградов В. В. Стилістика. Теорія поетическої речі. Поетика / В. В. Виноградов. — М. : [б.и.], 1963.
2. Жельвис В. И. Поле брани. Сквернословіе как социальная проблема / В. И. Жельвис. — М. : Ладомир, 1997. — 330 с.
3. Радевич-Винницький Я. Етикет: культура спілкування / Я. Радевич-Винницький. — Львів : Сполом, 2001. — 224 с.
4. Складарская Г. Н. Метафора в системе языка / Г. Н. Складарская. — СПб. : Наука, 1993. — 151 с.
5. Ставицька Леся. Арго, жаргон, сленг : Соц. диференціяція укр. мови / Л. Ставицька. — К. : Критика, 2005. — 464 с. — Бібліогр.: С. 426–449.
6. Ставицька Леся. Українська мова без табу. Словник нецензурної лексики та її відповідників. Обсценізми, евфемізми, сексуалізми / Л. Ставицька. — К. : Критика, 2008. — 454 с.
7. Форманова С. В. Інвективи в українській мові : [монографія] / Світлана Вікторівна Форманова; за ред. Н. М. Сологуб. — К. : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2012. — 336 с.